

12. Mykhailina, T. V., & Hotsuliak, Yu. V. (2021). Kryza metodolohii suchasnykh yurydychnykh doslidzen. [The crisis of the methodology of modern legal research]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu, Serii PRAVO*. Vypusk 65. 26-30. [In Ukrainian].
13. Afanasenko, V. S., & Horlach, M. I., & Danylian, O. H., & Dzoban, O. P., & Kvitkin, P. V. (2007). Sotsialna filosofii. [Social philosophy]. 687. [In Ukrainian].
14. Mernyk, A. M. (2015). Derzhavno-pravovi yavysheha yak ob'ekt rozghliadu teorii derzhavy ta prava y inshykh mizhdystyplinarykh napriamiv yurydychnykh doslidzen. [State-legal phenomena as an object of consideration of the theory of the state and law and other interdisciplinary areas of legal research]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii PRAVO*. Vypusk 32. 52-56. [In Ukrainian].
15. Protsevskiy, V. O. Shchodo metodolohichnykh zasad vyvchennia pravovykh dystsyplin. (2017). [Regarding the methodological principles of the study of legal disciplines]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody «PRAVO»*. Vypusk 27. 5-12. [In Ukrainian].
16. Karbonie, Zh. (1998). Yurydychna sotsiologhiia. [Legal sociology]. 352. [in Russian].
17. Kalman, O. H. (2006). Pravova statystyka. [Legal statistics]. *Navchalnyi posibnyk*. 210. [In Ukrainian].
18. Ennektserus, L. (1949). Kurs germanskogo grazhdanskogo prava. [Course of German civil law]. 379. [in Russian].
19. Serebro, M. V. (2019). Postneklasychni tendentsii u metodolohii yurysprudentsii. [Post-classical trends in jurisprudence methodology]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii PRAVO*. Vypusk 55. Tom 1. 54-58. [In Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції: 15.11.2022

УДК 340.15

DOI: 10.36550/2522-9230-2022-13-14-18

Шевченко Лариса Анатоліївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових
дисциплін, кримінального права і процесу
Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди
e-mail: spunky210388@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0453-5892>

ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (середина XVII – XVIII ст.)

У статті висвітлюються узагальнені результати аналізу впливу історичних та культурно-правових умов Козацько-Гетьманської держави (середина XVII–XVIII ст.) на суспільну правосвідомість українців.

Встановлено, що підґрунтя розвитку правосвідомості українців було закладено за часів Київської Русі. У період бездержавності вона була орієнтована на звичаєве право. Особливістю правосвідомості українців був її індивідуалістичний характер. Перебування українських земель під юрисдикцією європейської країни Речі Посполитої позначилося на формуванні правосвідомості українців, але власна специфіка відчувалася: українська мова, православне християнство, характерний побут, звичаєве право, яким регулювалися приватні правовідносини.

Акцентовано увагу на тому, що час існування Козацько-гетьманської держави, що утворилася в середині XVII ст., є періодом формування у свідомості українців своїх національних особливостей. На цей процес вплинуло козацьке звичаєве право. Козацтво, міщани, духовенство, шляхта, монастирські, державні та поміщицькі селяни мали різні правові уявлення, що позначалося на суспільній правосвідомості населення, вектор якої визначала козацька етика. За відсутності можливості ознайомлення з писаними законами люди регулювали свою поведінку за нормам неписаного звичаєвого права. Особливим було регулювання права власності. На розвиток інституційної форми суспільної правосвідомості українців значно вплинуло прийняття Конституції Пилипа Орлика.

Виявлено, що розвиток суспільної правосвідомості українців Козацько-гетьманської держави відбувався під дією правових норм інших держав, результатом чого був антагонізм до влади як чужого явища. Звичай став для українців формою самовиживання під владою іноетнічних держав. Сьогодні козацька звичаєво-правова традиція є важливим складником культурної спадщини українців, що дозволяє зрозуміти своєрідність їх правосвідомості зараз, їх прагнення до справедливості та свободи, дотримання традицій та звичаїв, розуміння права власності як основи буття та ін.

Ключові слова: правосвідомість, козацтво, звичаєве право, право власності, свобода, справедливість.

Shevchenko L. PUBLIC LEGAL AWARENESS of UKRAINIANS of the COSSACK-HETMAN STATE FORMATION (the middle of XVII-XVIII centuries)

Generalized results of analyses of influence of the Cossack-Hetman state historical and cultural-legal conditions (the middle of XVII–XVIII centuries) Ukrainians public legal awareness are highlighted in the article.

During the time of Kyivan Rus' the foundation of Ukrainians public legal awareness was laid. During the period of statelessness, it was oriented towards customary law. The special feature of Ukrainians public legal awareness was its individualistic character. Stay of Ukrainian lands under the jurisdiction of the European country of the Polish-Lithuanian Commonwealth referred to Ukrainians public legal awareness formation but its own specificity was felt: Ukrainian language, Orthodox Christianity, specific everyday life, customary law, which regulated private legal relations.

In the middle of the XVII century, the Cossack-Hetman state was founded; the time of its existence is considered to be the period of forming the national features in Ukrainians conscience. Cossack customary law influenced this process. Cossacks, burgers, clergy, nobility, state and landlord peasants had different legal representations that effected public legal awareness of the population, the vector of which was defined by the Cossacks ethic. Since there was no possibility to get acquainted with written laws people regulated their behavior by the norms of non-written of customary law. Regulation of property rights was special. The adoption of the Constitution of Pylyp Orlyc significantly influenced the development of institutional public legal awareness.

The development of public legal awareness of Ukrainians of the Cossack-Hetman state took place under act of other states legal norms, the result of which was antagonism towards power as a foreign phenomenon. Custom became a form of self-surviving under the power of foreign ethnic states for Ukrainians. Today Cossack customary law tradition is an important component of Ukrainians' cultural heritage, which allows to understand originality of their legal awareness now, their intention to justice and freedom, following traditions and customs, understanding of property rights as the basis of being, etc.

Key words: legal awareness, Cossacks, customary law, property rights, freedom, justice.

Постановка проблеми. Реалії сьогодення України характеризуються значними випробуваннями у боротьбі за національні цінності нашого суспільства. Відбувається відоме спалювання історії та права української держави прихильниками імперських ідей Росії задля укорінення в широких прошарках населення ненависті до українців як представників національності, що має славетну історію, власну неповторну самобутність, особливу правосвідомість. Саме сьогодні нагальним є звернення до тих віх історії нашої держави і права, які найбільш яскраво демонструють нездоланну волю українців до свободи і незалежності, підпорядкування своєї життєдіяльності встановленим правовим нормам. Особливий інтерес наразі являють собою науково обґрунтовані історико-правові відомості про становлення та розвиток державно-правових інститутів Козацько-Гетьманської держави (середина XVII–XVIII ст.) та їх вплив на суспільну правосвідомість українців.

Конструктивний розвиток кожної держави можливий лише за умов урахування своїх попередніх досягнень та історичної спадщини. Виховуючись на національних традиціях, привласнюючи досвід попередніх поколінь у побудові держави та створенні її правових засад громадяни отримують усвідомлене розуміння своєї причетності до національної правової культури.

Доба Козацько-Гетьманської держави наповнена багатьма видатними суспільно-політичними подіями, які позначилися на подальшому розвитку нашої державності. У 1654 році було укладено військово-політичний союз з Московською державою, який мав на меті збереження суверенітету козацької України, відображав правові питання її виходу зі складу Речі Посполитої. Наступні роки працювали не на користь Гетьманщини і призвели до розчинення української державності в імперському середовищі.

Певний час Гетьманщина зберігала автономію держави та системи права. Період до руйнації у XVIII ст. російським самодержавством цієї автономії був насичений розробкою та прийняттям багатьох основних правових джерел, які значно позначилися на правосвідомості українського народу.

Свідченням великого внеску правової системи Гетьманщини в подальший розвиток українського права та суспільної правосвідомості українців є значний науковий інтерес до неї ще з 30-х років XIX ст. Вивчення історико-правового досвіду тієї доби є нагальним і в наш час.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Запропонована стаття ґрунтується на наукових працях, присвячених аналізу впливу історичних умов на формування суспільної правосвідомості українців. Для проведення дослідження були використані ідеї, що містяться у працях історико-правового, політологічного, культурологічного спрямування. Серед науковців, що зробили значний внесок у розв'язання окресленої проблеми, Г. Боряк, С. Будник, Т. Гирич, А. Гуревич, Л. Гуржій, Ю. Дмитрієнко, Ю. Калиновський, П. Кравченко, Л. Кушинська Т. Мандюк, В. Прус, С. Рудницький, Т. Чухліб, О. Шкуратенко, Н. Яковенко, А. Яковлів та ін.

Незважаючи на чисельність наукових розвідок, проблему формування суспільної правосвідомості українського народу за часів Козацько-Гетьманської держави та її вплив на правосвідомість сучасних українців висвітлено фрагментарно, що і зумовило написання цієї роботи.

Мета статті – висвітлення узагальнених результатів аналізу впливу історичних та культурно-правових умов Козацько-Гетьманської держави (середина XVII–XVIII ст.) на суспільну правосвідомість українців.

Виклад основного матеріалу дослідження. У науковій правничій літературі правосвідомість розглядається як «сукупність оціночних думок та настанов, що визначають ставлення суб'єктів соціальних відносин (соціальних груп, страт, окремого громадянина або суспільства в цілому) до права й чинного законодавства, а також практика його застосування, правових (або неправових) звичаїв, ціннісних

орієнтацій, які регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях» [1, с. 14]. Вона включає як певну систему цінностей, властиву суспільству, так і правила буття та його форми. Грунтом правосвідомості є встановленні та усвідомлені уявлення про сутність таких понять, як добро, зло, справедливість, дозволене, заборонене, традиційне та ін. У контексті нашого дослідження розглядатиметься правосвідомість соціальна як «правосвідомість народу загалом: сукупність певних поглядів, понять, уявлень, на базі яких формуються його правові відносини, основні норми діючого права та державно-правові інститути» [2, с. 58].

Розгляд особливостей формування правосвідомості українців доби Козацько-гетьманської держави (середина XVII–XVIII ст.) необхідно почати з часів Київської Русі, коли було закладено підґрунтя і напрям її розвитку. На праві того часу значно позначалося візантійське право, характерним для якого було надання пріоритету регулюванню матеріальних відносин, а особистості надавалося другорядного значення. Значним у той час був вплив на свідомість населення церкви. Дослідник правосвідомості українців Ю. Калиновський звертає увагу на різницю між католицизмом, в якому церква відводила собі головну роль порівняно зі світською владою, і православ'ям, яке передбачало первинність світської влади [3, с. 89]. Православна церква проголошувала рівність чоловіків та жінок перед Богом, що позначилося на правосвідомості людей. Релігійність українців, сила впливу церкви сприяли формуванню розуміння таких категорій як «добро», «справедливість» та ін.

Після розпаду Київської Русі українці намагалися утворити свою державу, зберегти свою самобутність. Вхідження українських земель до інших держав супроводжувалося з намаганням населення зберегти свою національну ідентичність, свої права. Про це свідчить той факт, що в межах Литовсько-Польської держави українцям було залишено обмежену державність. З приєднанням Західної та Південно-Західної Русі до Великого князівства Литовського, його населення на 90 % складалося з українців і білорусів, що мало значний вплив на формування правосвідомості громадян: давньоруська мова стала державною, польська шляхта приймала православ'я, джерелом права стала Руська Правда [4, с. 59]. Іншими словами, у XIV ст. відбувалася рецепція Великим князівством Литовським правової культури Київської Русі.

З перетворенням у другій половині XV ст. Великого князівства Литовського з федеральної на унітарну державу українцям було збережено певні права. І, хоча на формування князівської правової системи значно впливала західна правова традиція, визначальну роль у створенні Литовських статутів відіграла правова спадщина Київської Русі. За даними дослідників історії права Перший Литовський Статут (1529 рік) містив здебільшого «українське право». Другий Литовський Статут (1566 рік) зміцнював становище шляхти, при цьому запозичення норм Руської Правди були відчутними. Закони князівства не могли не враховувати народну волю, судові звичаї, закладені ще візантійським правом, а саме Руська Правда відображала реальні правовідносини давньоукраїнського суспільства. Третій Литовський Статут (1588 рік) вже було сформовано під дією польської правової традиції, але вплив Руської Правди був також суттєво відчутним.

Викликає науковий інтерес той факт, що Другий Литовський Статут за привілеєм Люблінської унії (1629 рік) зберігав законодавчу силу на від'єднаних від князівства українських землях і отримав назву «волинське право» [3, с. 90]. На інкорпорованих землях, що входили до Корони Польської, суди стикалися вже з коронним (польським) правом. Можна констатувати, що правосвідомість українців розвивалася під впливом польсько-литовського права, в якому сполучалися українська і європейська правові традиції. Але не завжди норми законодавства сприймалися українцями як справедливі, бо іноді вони не відповідали їхнім інтересам, закріплювали домінування на українських землях Корони Польської.

Отже, в період бездержавності правосвідомість українців була орієнтована на звичаєве право. Позитивне право, яке впроваджувалося державами-колонізаторами, мало не український характер, тому сприймалося пересічними людьми не завжди, хоча і опору не викликало. Особливістю правосвідомості українців був її індивідуалістичний характер, на протигагу колективістського характеру сусідніх народів, що мали власну державу.

Перебування українських земель під юрисдикцією європейської країни Речі Посполитої позначилося на формуванні правосвідомості українців, але власна специфіка була відчутною: українська мова, православне християнство, характерний (в залежності від регіону) побут, звичаєве право, яким регулювалися майже усі приватні правовідносини [5, с. 106].

У середині XVII ст. на Наддніпрянщині утворилася Козацько-гетьманська держава, що вважається головним наслідком Національної революції українського народу середини XVII ст. Саме час її існування (до кінця XVIII ст.) вважається більшістю дослідників періодом формування у свідомості українців своїх національних особливостей. Визначальним чинником, що впливав на цей процес, було козацьке звичаєве право. На українських землях того часу мешкали різні стани: козацтво, міщани, духовенство, шляхта, монастирські, державні та поміщицькі селяни, які мали різні правові уявлення. Так, зазначають О. Гуржій та Т. Чухліб, старшина та шляхта під правами розуміли правовий статус польських панів до 1648 р., а посполиті та рядові козаки воліли дотримуватися правил поведінки, започаткованих у Запоріжжі, на слободах, патріархальних общинах, спиралися на встановлені звичаї, не приймали кріпосницькі взаємини [6, с. 114]. Такий стан речей позначався на правосвідомості населення, якому доводилося підпорядковувати свої дії обов'язковим етично-правовим нормам, які вироблялися для підтримання порядку в суспільстві,

але часто не збігалися з моральними оцінками більшості, бо вироблялися особами, що знаходилися на той час при владі.

Дослідники правосвідомості українців часів Козацько-Гетьманської держави [3; 5; 6; 7] вважають, що саме козацька етика визначала вектор її розвитку. Глибока козацька духовність, особливе ставлення до жінок, милосердя, матеріальна підтримка монастирів та інших святинь – все це позначалося на авторитеті козацького війська та козацтва взагалі.

Ю. Калиновський в якості критерію, що визначає розвиток правосвідомості українців, виділяє ставлення до бездомних. Взагалі, негативне ставлення до бездомних як потенційних порушників звичного порядку життєдіяльності в середньовіччі вважалося нормальним. Консервативна суспільна правосвідомість відмовляє такій людині у наданні прав. Винятки для українців складали народні сказителі, паломники старці, до яких виявлялося шанобливе ставлення [3, с. 92].

Значну роль у формуванні правосвідомості українців відіграло те, настільки їм була доступна правнича література. Але, як зазначає Н. Яковенко, мали доступ до неї, як правило, судді, члени суддівських колегій, адвокати і лише невелика частина приватних осіб [7, с. 86]. Звичайному народу вона була малодоступна, тому люди регулювали свою поведінку і відносини, підпорядковуючись нормам неписаного звичаєвого права. Таку форму правосвідомості визначають як неінституційну. Але, все ж таки, знайомство людей з правничою літературою, різноманітними правовими процедурами сприяли зростанню ступеня обізнаності в питаннях права, виховувало повагу до законодавчих норм, тобто формувало суспільну правосвідомість [3, с. 91].

Як відомо, одним з головних прав людини є право власності, яке виступає фундаментом її незалежного існування. Селяни Козацько-Гетьманської держави мали усвідомлені уявлення про своє і чуже. За належністю в народній правосвідомості є «своє», «чуже» та «спільне», на чому засновується система уявлень про власність за звичаєвим правом. М. Гримич підкреслює, що не вживається займенник «моє», бо визначає індивідуальну власність, а провідною була в народі – родинна [12, с. 47]. У той час у вжитку було слово «своїти», яке означало «землю вважати своєю». Саме «своїм», а не «моїм» і не «нашим» (бо це могла б бути спільна будь з ким власність) позначалося родинне майно. Ю. Калиновський пише, що також розрізнялися поняття «чуже» і «не своє». «Не своє» може бути синове чи іншого члена родини, а «чуже» – панове, сусідське тощо [3, с. 93]. Незалежно від того, чи була земля в користуванні, чи було то право володіння, за правосвідомістю українців земля вважалася «своєю», «чужою», «спільною». Оскільки правосвідомість мала практичний, а не теоретичний характер, таке розуміння існувало до певної конфліктної ситуації, в якій передбачалося зовнішнє втручання. В цьому виявлявся прецедентний характер звичаю.

Відзначимо, що на розвиток інституційної форми суспільної правосвідомості українців значно вплинуло прийняття Конституції Пилипа Орлика. Сама Конституція не містить точного формулювання норм, але відображає процес формування в національній суспільній правосвідомості уявлень про норми спільної життєдіяльності. Іноді в документі норма лише окреслюється, залишаючи визначення за гетьманом. «Пакти і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» написані «як угода між гетьманом і Військом Запорізьким, що характерне для західної традиції і відрізняється від ідей східного патримоніалізму» [10, с. 5]. У Конституції започатковані основні принципи республіканського правління, європейських традицій, західноєвропейського парламентаризму. Створення угоди про взаємні права та обов'язки гетьмана та народу набуває культурно-правової цінності.

На час прийняття Конституції Пилипа Орлика правосвідомість старшини не завжди мала демократичні основи і лише почасти виявлялася в конкретних правових положеннях. Конституція ж проголошувала нові ідеї державного устрою, розподіл влади, виборність, звуження влади гетьмана тощо, чим сприяла розвитку державної правосвідомості суспільства. В той самий час в її змісті, для пояснення певних політичних рішень, правових норм, було використано історичний матеріал, який не завжди відповідав дійсності, тому можна говорити про міфологізацію суспільної правосвідомості українців.

Необхідно звернути увагу на те, що з плином часу в середовищі козаків виникав певний конфлікт інтересів. Якщо перші роки після Переяславської угоди старшина соромилася своїх статків, то вже в кінці XVII ст. вона відчувала свою впевненість і вимагала певних привілеїв, чим і скористалися російські імператори, які надавали законодавчо такі привілеї за обмін на національну ідею [9, с. 303].

На початку XVIII ст. в Російській імперії відбувалося штучне насадження європейських норм етики, які були вже давно відомі українцям. На заваді Петру I стало козацьке самоврядування, козацькі права та вольності, система козацьких звичаєвих уявлень, бо створювалися вони на ґрунті сформованих поколіннями українців цінностей на протигагу іноземному підкоренню. Відбувається усунення старшини, що виступала за козацькі права та вольності, згодом – нівелювання національної шляхти, створення з метою контролю внутрішніх справ Малоросійської колегії, ліквідація автономії Гетьманщини [6, с. 109].

Висновки. Розвиток суспільної правосвідомості українців козацько-гетьманської держави відбувався під дією правових норм інших держав, результатом чого був антагонізм до влади як чужого явища. Звичай став для українців формою самовиживання під владою іноетнічних держав. Утворюється правовий феномен – українське козацьке звичаєве право, що стало результатом народного правотворення. У ньому відтворено систему цінностей, зафіксовану в суспільній правосвідомості, втілено правові уявлення

українців, які, хоча іноді вільно трактувалися, але усвідомлюватися, приймалися як обов'язкові. Сьогодні козацька звичаєво-правова традиція є важливим складником культурної спадщини українців, що дозволяє зрозуміти своєрідність правосвідомості сучасних українців, їх прагнення до справедливості та свободи, дотримання традицій та звичаїв, розуміння права власності як основи буття та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія. Харків : Право, 2008. 352 с.
2. Шаравара І. І. Правосвідомість як юридична категорія та її основні структурні елементи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Випуск 33. Том 1. С. 36–59.
3. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: культурно-історичне підґрунтя. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого* 2011. № 7. С. 88–98. URL: <https://bit.ly/3VXlpSr> (дата звернення: 30.09.2022).
4. Мандюк Т. С. Руська Правда як джерело укладання Статутів Великого князівства Литовського. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 59–63. URL: <https://bit.ly/3dXnp5b> (дата звернення: 01.10.2022).
5. Кушинська Л. Козацьке звичаєве право як чинник самоідентифікації українців XVII–XVIII ст. *Право. Серія 18. Економіка і право*. 2015. Вип. 28. С. 104–111. URL: <https://bit.ly/3SwQKBH> (дата звернення: 21.09.2022).
6. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. *Україна кризь віки*. В 15 т. Т. 8. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 304 с. URL: <https://bit.ly/3MvyCH5> (дата звернення: 13.10.2022).
7. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ : Критика, 2002. 415 с. URL: <https://bit.ly/3RYdVoq> (дата звернення: 30.09.2022).
8. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. Київ : Арістей, 2006. 560 с. URL: <https://bit.ly/3eAckre> (дата звернення: 14.10.2022).
9. Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII століття. (На матеріалах епістолярної спадщини). Київ : Інститут історії НАНУ, 2012. 348 с.
10. Історія української Конституції / Українська правнича фундація; упоряд.: А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко; вст. ст. С. П. Головатий. Київ : Право, 1997. XV, 443 с. URL: <https://bit.ly/3TrqtWb> (дата звернення: 15.10.2022).

REFERENCES:

1. Kalynovskiy, Yu. Yu. (2008). Pravosvidomistj ukrajinskogho suspiljstva: geneza ta suchasnistj : monohrafija. [Legal awareness of Ukrainian society: genesis and modernity : monographija]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
2. Sharavara, I. I. (2015). Pravosvidomistj jak jurydychna kateghoriya ta jiji osnovni strukturni elementy. [Legal awareness as a legal category and its main structural elements]. *Naukovyj visnyk Uzhghorodskogho nacionaljnogho universytetu. Serija «Pravo»*. 33. 36–59 [in Ukrainian].
3. Kalynovskiy, Yu. Yu. (2011). Pravosvidomistj ukrajinskogho suspiljstva: kuljturno-istorychne pidgruntja. [Legal awareness of Ukrainian society: cultural and historical background]. *Visnyk Nacionaljnoji jurydychnoji akademiji Ukrajiny imeni Jaroslava Mudrogho*. 7. 88–98. Retrieved from: <https://bit.ly/3VXlpSr> [in Ukrainian].
4. Mandjuk, T. S. (2009). Rusjka Pravda jak dzherelo ukladannja Statutiv Velykogho knjazivstva Lytovskogho. [Russka Pravda as the source of drafting the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania]. *Aktualjni problemy derzhavy i prava*. 49. 59–63. Retrieved from: <https://bit.ly/3dXnp5b> [in Ukrainian].
5. Kushynska, L. (2015). Kozacjke zvyhajeve pravo jak chynnyk samoidentyfikaciji ukrajinciv KhVII–XVIII st. [Cossack customary law as a factor of self-identification of Ukrainians of the 17th–18th centuries]. *Pravo. Serija 18. Ekonomika i pravo*. 28. 104–111. Retrieved from: <https://bit.ly/3SwQKBH> [in Ukrainian].
6. Ghurzhiy, O. I., Chukhlib, T. V. (1999) Ghetjmansjka Ukrajina. [Hetman's Ukraine]. *Ukrajina krizj viky*. Kyiv : Vydavnychij dim «Aljternatyvy». Retrieved from: <https://bit.ly/3MvyCH5> [in Ukrainian].
7. Jakovenko, N. (2002). Paralelnyj svit. Doslidzhennja z istoriji ujavlenj ta idej v Ukrajini XVI–XVII st. [Parallel world. Studies on the history of perceptions and ideas in Ukraine of the XVI–XVII centuries]. Kyiv : Krytyka. Retrieved from: <https://bit.ly/3RYdVoq> [in Ukrainian].
8. Ghrynych, M. V. (2006). Zvyhajeve cyviljne pravo ukrajinciv XIX – pochatku XX stolittja. [Customary civil law of Ukrainians of the 19th and early 20th centuries]. Kyiv : Aristej. Retrieved from: <https://bit.ly/3eAckre> [in Ukrainian].
9. Dzubja, O. M. (2012). Pryvatne zhyttja kozacjkoji starshyny XVIII stolittja. (Na materialakh epistoljarnoji spadshhyny). [The private life of a Cossack elder of the 18th century. (Based on the materials of the epistolary heritage)]. Kyiv : Instytut istoriji NANU [in Ukrainian].
10. Sljusarenko A. Gh., M. V. Tomenko (1997). Istorija ukrajinskoji Konstytuciji. [History of the Ukrainian Constitution]. Kyiv : Pravo [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції: 16.11.2022